

5. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 446. – Арк. 71-75.
6. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 434. – Арк. 91.
7. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 15.

Дмитро Каліберда

ЦЕРКВА ЯК ОСЕРЕДОК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ВІННИЧНИНИ В 1950-1960-Х РР.

Анотація. Проаналізовано роль Церкви як важливого осередку соціальної стабільності та альтернативної солідарності в сільських громадах Вінниччини протягом 1950–1960-х рр. у контексті радянської релігійно-церковної політики. Досліджено еволюцію радянської антирелігійної політики (від фаворитизації РПЦ до хрущовських гонінь і адміністративної ліквідації інфраструктури) та механізми опору вірян, які, апелюючи до законності, зберегли функціональність громад як простору традиційної ідентичності та моральної підтримки.

Ключові слова: антирелігійна політика, Вінниччина, опір, РПЦ, сільські громади, соціальна стабільність, Церква.

Dmytro Kaliberda

THE CHURCH AS A CENTER OF SOCIAL STABILITY IN RURAL COMMUNITIES OF VINNYCHYNA IN THE 1950-1960S.

Abstract. The role of the Church as an important center of social stability and alternative solidarity in rural communities of Vinnytsia region during the 1950s-1960s in the context of Soviet religious and church policy is analyzed. The evolution of Soviet anti-religious policy (from favoritism of the Russian Orthodox Church to Khrushchev's persecution and administrative liquidation of infrastructure) and the mechanisms of resistance of believers who, appealing to legality, preserved the functionality of communities as a space of traditional identity and moral support are investigated.

Keywords: anti-religious policy, Vinnytsia region, resistance, Russian Orthodox Church, rural communities, social stability, Church.

Політика комуністичної партії та радянської держави щодо релігії та церкви в УРСР протягом 1940–1960-х рр. пройшла три головні фази розвитку, що формували вкрай складний контекст для існування релігійних інституцій.

Перша фаза, що розпочалася під час Другої світової війни, характеризувалася послабленням антирелігійного тиску та фаворитизацією Руської Православної Церкви (РПЦ). Влада відновила патріарший центр та управлінські структури РПЦ,

дозволила богословську освіту і елементарне парафіяльне життя. Водночас, РПЦ була інтегрована в неоімперську радянську конструкцію. Інтернаціоналістська риторика була замінена великодержавним російським шовінізмом, а РПЦ отримала особливий статус як Церква «головного народу». Це призвело до притлумлення відкритої антирелігійної пропаганди та входження вищої ієрархії РПЦ до радянського істеблішменту. На противагу цьому, конкуренти РПЦ зазнавали дискримінації або знищення. Зокрема, Римо-католицька церква була дискримінована, Греко-католицька церква підлягала ліквідації та примусовому «розчиненню» в РПЦ, а інші «секти» підлягали повному знищенню [1, с. 668].

Друга фаза розвитку державної політики щодо релігії розпочалася після смерті І. Сталіна і була тісно пов'язана з прагненням «ідеологічних яструбів» у партійно-державному керівництві посилити ортодоксальний ленінський курс та «науково-атеїстичний» сегмент індоктринації населення. Після короткочасної лібералізації релігійної політики у воєнний та повоєнний період, радянське керівництво з середини 1950-х рр. відновило активну антирелігійну кампанію. Незважаючи на те, що «Закритий лист ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.) вже окреслював повну невідповідність церковної ідеології марксистсько-ленінським засадам та кінцеву мету викорінення релігії зі свідомості людей, лише постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення» (7 липня 1954 р.) дала старт новому, більш агресивному етапу антирелігійної діяльності. Зокрема, розгорнулася широка атеїстична пропаганда, особливо посилена у пресі. Хоча перша хвиля антирелігійної активності швидко викликала невдоволення на місцях, що змусило ЦК КПРС видати постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (10 листопада 1954 р.) і тимчасово пригальмувати темпи, боротьба невдовзі відновилася з новою силою. Вирішальним документом, що ознаменував початок чергового, найбільш активного антирелігійного етапу, стала постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. У ній було окреслено антирелігійну діяльність як ключову ділянку роботи партійних органів, трактуючи релігію як «пережиток буржуазного способу життя». Незважаючи на мету повного викорінення релігійності та фізичного знищення церковних інституцій (різке зменшення кількості храмів і громад), радянська політика не досягла своїх цілей. Керівництво було змушене визнати зростання рівня релігійності в окремих регіонах та серед різних соціально-демографічних груп населення, що свідчило про неефективність антирелігійної кампанії [2, с. 346–357].

Початок *третьої фази* політики щодо релігії розпочався майже одразу після усунення М. Хрущова від влади і був позначений переглядом найбільш репресивних та одіозних підходів попереднього періоду. Важливим моментом стало офіційне визнання порушень законності: вже 27 січня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР

ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності стосовно віруючих». Хоча ця постанова була непублічною, вона символізувала перехід від жорстких фізичних гонінь до більш адміністративного контролю. Цей період також характеризувався прагненням науково-теоретичного обґрунтування релігійної політики з боку марксистсько-ленінського суспільствознавства. З'являються соціологічні праці, які, хоча й містили більш-менш адекватний аналіз релігійних процесів, фактично мали слугувати наявній політичній практиці. Попри зміну методів, стратегічна мета політики залишалася незмінною: повне викорінення релігійності. Таким чином, державний контроль за діяльністю релігійних інституцій лишався тотальним і досить жорстким, але набув більш прихованих та бюрократичних форм [1, с. 670–671].

На початку 1950-х рр. Вінницька область була одним із найбільш насичених релігійним життям регіонів УРСР. Станом на 1 січня 1952 р., в області діяло 666 церков та молитовних будинків (друге місце в УРСР після Тернопільської області), що свідчить про значний потенціал релігійності населення, незважаючи на повоєнну антирелігійну політику.

Хоча Російська Православна Церква (РПЦ) домінувала, мережа релігійних громад була доволі розгалуженою. На початок 1950-х рр. було 27 римо-католицьких парафій (зменшилося до 18 зареєстрованих громад на 1 січня 1961 р.). У 1950-х рр. діяло 11 громад Білокриницької згоди (13 зареєстрованих громад станом на 1 січня 1961 р.). На 1 січня 1961 р. в області було також офіційно зареєстровано 65 громад Євангельських християн-баптистів та 24 громади Адвентистів сьомого дня. Діяли й іудейські громади (3 зареєстровані на 1 січня 1961 р.), а також існували нелегальні групи (наприклад, істинно-православні християни та апокаліпсисти). Період із 1959 по 1963 рр. демонструє різке скорочення інфраструктури РПЦ внаслідок посилення антирелігійної кампанії: на 1 січня 1950-го р. було 700 діючих церков/молитовних будинків; на 1 січня 1959 р. – 594; на 1 січня 1963 р. – 396. Також на 1 січня 1959 р. у Вінницькій області було 594 зареєстровані релігійні громади РПЦ. Вже на 1 січня 1963 р. маємо наступні цифри: 395 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, 396 діючих церков і молитовних будинків (у сільській місцевості було 363). Статистика початку 1960-х рр. чітко відображає руйнівний вплив антирелігійної кампанії, особливо щодо інтенсивності релігійного життя та кадрового забезпечення громад (РПЦ) на Вінниччині. Обмеження діяльності змусило більшість громад працювати в мінімальному режимі, спрямованому на збереження формального статусу. Так, станом на 1963 р., щоденні зібрання не проводилися у жодній громаді. Лише одна громада проводила служби 2-3 рази на тиждень, тоді як переважна більшість проводила богослужіння лише у неділі та релігійні свята. Проте, у 170 громадах служба не проводилася рік і довше, що свідчить про їхнє фактичне припинення діяльності або перехід у латентний стан через тиск влади [1, с. 681–691].

Радянська влада використовувала різні механізми для ліквідації діючих церковних громад, особливо у сільській місцевості. Однією з поширених формальних причин закриття храму була відсутність постійного діючого священнослужителя у селі. У таких випадках відправи, як правило, здійснювали священники із сусідніх парафій, проте це часто слугувало підставою для припинення реєстрації громади. Фактично, громади без постійного священника становили близько п'ятої частини від загальної кількості в республіці. Недіючі храми масово пристосовувались під господарські та культурні потреби, демонструючи повну зневагу до релігійної спадщини. Радянською владою культові споруди «перепрофілювалися» на клуби, кінотеатри, спортивні зали. Найчастіше церкви використовували як склади для пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Прикладами такої практики на Вінниччині були п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району, які були заповнені зерном урожаю 1949 і 1950 рр. Аналогічна ситуація спостерігалася у церкві с. Потоки Немирівського району. Скарги віруючих про руйнування храмів та неможливість молитися, як правило, залишалися без позитивного відгуку з боку влади, підтверджуючи цілеспрямований характер такої політики [3, с. 217].

Наростання антирелігійної кампанії на початку 1960-х рр. було закріплено офіційними адміністративними рішеннями на місцях. У липні 1962 р. виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих ухвалив рішення «Про вилучення приміщень церков, які використовувались у довоєнний час під сільські клуби, під склади зерна, а також про знесення аварійних молитовних будинків та інше», що стало інструментом для масового згортання релігійного життя в регіоні. Цією постановою в одинадцяти районах області (Барському, Бершадському, Брацлавському, Вінницькому, Жмеринському, Крижопільському, Літинському, Муровано-Куриловецькому, Тульчинському, Чернівецькому та Ямпільському) було одночасно закрито або передано під інші установи цілі храми РПЦ, які були відновлені для богослужінь під час Другої світової війни. Храмів будівлі були примусово перепрофільовані для потреб соціалістичного господарства та культури. Наприклад, велику церкву в с. Городківка Крижопільського району передали під кінотеатр, а громаду зняли з реєстрації. У с. Борків Літинського району церкву також передали під клуб, дозволивши громаді лише орендувати інше приміщення. В окремих селах (наприклад, Саїнки Чернівецького та Ставки Піщанського районів) церковні будівлі переобладнувалися під навчальні класи, шкільні майстерні, дитячі ясла та спортзали. Сільські церкви в Мальцівцях Барського, Пісках Бершадського, Тернівцях Крижопільського, Довжику і Миронівці Ямпільського районів продовжували, як і раніше, використовувати як зерносховища. Церкви в селах Киянівка Барського та Забужжя Брацлавського районів, за

поданням районних рад, виконком обласної ради вирішив знести як аварійні. Місцеві органи влади також використовували формальні приводи для зняття громад з обліку. Наприклад, Калинівський райвиконком зняв з реєстрації релігійні громади в селах Заливанщина і Глинське, мотивуючи це «розпадом громад», хоча насправді ніякого розпаду не було [3, с. 221–222]. Це свідчить про свідоме адміністративне втручання з метою фіктивної ліквідації релігійного життя.

Закриття церков та перепрофілювання їхніх приміщень часто викликало відкритий опір та обурення з боку сільських громад. Віряни активно писали прохання на ім'я місцевого та центрального керівництва з вимогою залишити церкви й молитовні будинки для богослужінь. Яскравим прикладом протидії є події у с. Сестренівка Вінницької області. Прихожани Покровської церкви скаржилися на незаконні дії влади: 2 серпня 1951 р. о 4 ранку до села прибула машина з району. Люди, що приїхали цією машиною, безцеремонно, без відома релігійної общини, зламали замки, зняли хрест і облаштували у храмі клуб, де вже ввечері демонстрували кіно. Селяни цілий день стояли біля церкви, плакали і благали віддати святині, вважаючи дії влади незаконними та такими, що порушують їхні права. При цьому віряни апелювали до офіційних документів, наголошуючи, що у Сталінській конституції дозволена свобода релігійного культу. Хоча такі скарги рідко призводили до позитивного вирішення, у цьому конкретному випадку, місцеві представники влади та завідувач районного відділу культосвіти були зняті з роботи за перебільшення повноважень [4, 189]. Це демонструє, що в окремих випадках апеляція до «соціалістичної законності» мала певний ефект, підкреслюючи, що Церква була не лише релігійним, а й правозахисним осередком опору.

Отож, попри намагання радянської влади ліквідувати будь-які прояви релігійності, Церква, зокрема, й на Вінниччині, в окреслений період продовжувала залишатися важливим соціальним осередком життя українського села. *По-перше*, храм залишався простором колективної ідентичності. Навіть за обмеженої кількості зареєстрованих парафій і відсутності відкритої можливості брати участь у релігійних практиках, селяни продовжували сприймати церкву як місце, що уособлювало свій простір, відмінний від державних структур. Релігійні свята, хрещення, поховання та процесії зберігали тяглість традиційної культури, слугували механізмами відтворення локальної солідарності та міжпоколінневих зв'язків. *По-друге*, церква була важливим каналом соціальної комунікації. У часи, коли легальні громадські зібрання були обмежені, а культурно-освітня інфраструктура перебувала під жорстким ідеологічним контролем, недільні богослужіння, нічні свята, поминальні зустрічі та інші форми зібрань створювали простір для обміну інформацією, домовленостей і колективного вирішення локальних проблем. Це компенсувало дефіцит горизонтальних зв'язків, притаманний колгоспній системі, і сприяло збереженню неформальних мереж взаємопідтримки. *По-*

третє, пастирська діяльність священників відігравала роль етичного та психологічного ресурсу громади. Участь священнослужителів у вирішенні сімейних конфліктів, розв'язанні суперечок, духовному супроводі в часи хвороби, смерті чи економічної нестабільності створювала альтернативну систему моральної підтримки, яка не залежала від державних інституцій. Багато священників, навіть за умов постійного адміністративного контролю з боку уповноважених Ради у справах релігій, залишалися символами довіри та морального авторитету. *По-четверте*, попри антирелігійну кампанію М. Хрущова, яка спричинила закриття значної частини храмів області та посилила адміністративний тиск на парафії, церква стала осередком пасивного опору. Громадяни зверталися з колективними петиціями, збирали підписи проти закриття храмів, організовували чергування біля церков, перешкоджаючи вилученню майна. Такі форми локальної мобілізації демонстрували не лише релігійну, а й громадянську самоорганізацію. *По-п'яте*, храм залишався символом культурної спадщини. У багатьох селах Вінниччини церква виконувала роль репрезентанта історичної тяглості, слугувала нагадуванням про довшу, позарадянську історію громади. Сам факт збереження храму, навіть закритого, підтримував відчуття зв'язку зі спадщиною, локальною пам'яттю та причетністю до місця проживання.

Отже, у 1950–1960-х рр. церква на території Вінниччини залишалася не лише релігійною інституцією, а й важливим чинником соціальної стабільності. Вона відігравала роль осередку комунікації, підтримки, локальної солідарності та символічного укорінення. У контексті радянської системи, що прагнула уніфікувати ідеологію та контролювати публічний простір, церква стала одним із небагатьох просторів, де зберігалися альтернативні форми соціального порядку та моральної взаємодії. Цей феномен дає підстави розглядати релігійні громади як подовжений соціальний інститут, що зберігав свою вагу у період глибокої трансформації радянського сільського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Бондарчук П., Даниленко В. Церква та релігія в повсякденному житті громадян. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія*. Відповідальний редактор В. М. Даниленко; редактор-упорядник Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 343–433.
3. Романюк І. М. *Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. 07.00.01. – Історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ :

Національний педагогічний університет імені
М. П. Драгоманова, 2006. 341 с.

4. Лисак В. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950-1960-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 2009. Випуск 12. С. 186–194.

Анна Долинна

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МУЗЕЇВ НА ВІННИЧЧИНІ В 1965-1985 РР.

Анотація. У статті досліджено розвиток музейної мережі на Вінниччині в 1965–1985 рр. Особливу увагу приділено створенню меморіальних музеїв видатних діячів, історичних та краєзнавчих музеїв у містах і селах області. Проаналізовано внесок учителів, краєзнавців, колгоспів та місцевих громад у розвиток музейної справи.

Ключові слова: Вінниччина, музеї, краєзнавство, культурна спадщина, радянський період.

Anna Dolyinna

DEVELOPMENT OF THE MUSEUM NETWORK IN VINNYTSIA REGION IN 1965-1985

Abstract. The article examines the development of the museum network in Vinnytsia Region in 1965-1985. Particular attention is paid to the creation of memorial museums of prominent figures, historical and local history museums in the cities and villages of the region. The contribution of teachers, local historians, collective farms and local communities to the development of museum work is analyzed.

Keywords: Vinnytsia Region, museums, local history, cultural heritage, Soviet period.

Помітну роль у формуванні духовних та естетичних цінностей радянського суспільства в 1965–1985 рр. відігравали музеї. Одними з основних їх функцій було: створення матеріальних умов і правових засад для зберігання документальних фондів та музейних колекцій; здійснення комплексу організаційних, науково обґрунтованих заходів щодо захисту матеріальних цінностей від розкрадання та руйнувань, збереження автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд; консервація і реставрація документальних та музейних фондів.

Упродовж означеного періоду на Вінниччині незмінно діяло 7 державних музеїв: 4 краєзнавчі (Вінницький, Тульчинський, Могилів-